

Liivi kirjakeele lätetest kirikukeele peeglis

Nüüd juba üle viiesaja aasta tagasi, kui Lübecki toomdekaan Johannes Brandes tegi 8. novembril 1525 päevikukande Lübecki rae otsusega arestitud missa- raamatutest, milles oli tekste *in vulgari liuonico lettico ac Estonico* 'liivi, läti ja eesti rahvakeeles', ei olnud veel olemas liivi, eesti ega läti keelt tänapäevasel kujul. Nende kolme koos nimetamine osutab aga tava, kuidas tollal kutsuti saksa kultuuriruumis olnud Baltimaade tuntumaid etnoseid, nende elupaiku ja keeli. Seejuures liivi esimesena mainimine on ootuspärane, sest liivlased olid piirkonna titulaarrahvas, nemad võtsid esimestena vastu ristiusu ja nende järgi hakati ka kogu regiooni kutsuma Liivimaaks.¹ Läti (*lettico*) kirjuta-

mine teisena võis viidata geograafilisele lähedusele liivlastega, kuigi lätlaste (sks *Letten*) asualad jäid liivi keskustest algul ida ja lõuna poole. Eesti (*Estonico*) on siin tähistanud ilmselt põhjapoolseid, eelkõige Põhja-Eesti alasid ning seal räägitud keelt. Need kolm rahvast on olnud kauaaegsed naabrid, kelle keelte ühine ajalugu ilmneb eriti selgelt kultuurimuutusi väljendavates keeleregistrites, millest kirjakeele arengu jaoks on kesksemaid religiooniga seotu ehk kirikukeel.

Aastaks 1525 olid liivlased, eestlased ja lätlased elanud juba kümmekond põlve katoliiklikul Vanal Liivimaal ning nende keeltes oli välja kujunenud mitmeti sarnane kirikukeele kasutus, mida näitab vastav sõnavara ja kanooniliste vormelite struktuur. Saksa emakeelega preestrid tõlkisid või lasid nähtavasti koguduse liikmetel tõlkida esimesi sakraalseid tekste nii eesti, läti kui ka liivi keelde, et kasutada neid oma teenistuses, seda juba alates XIII sajandist. Järgnevas arutelus vaatlen risti-

¹ Vt M. Koski, Mis on Liivimaa erinevatel aegadel olnud? – Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Toim R. Blumberga, T. Mäkeläinen,

K. Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011, lk 53–73.

usu põhisõnavara, keskendudes liivi keelele ning võrreldes seda eesti ja osalt läti keelega. Liivi kirikukeele algupära ja seoste jälgimine võiks anda uut mõtlemisainest seal, kus puuduvad otsesed kirjalikud andmed. Omal kohal on siin samuti Liivimaa ja Kuramaa liivi keele andmete võrdlus, sest nende kahe liivi keelekuju kõnelejad pole omavahel tihedalt kokku puutunud aastasadu. Loodan, et see arutluskäik annab uut indu otsida nii liivi kui ka eesti ja läti keele vanimaid kirjalikke mälestisi.

Kristiina Ross on avanud keskaegse eesti niinimetatud libakirjakeele olemust, keskendudes vaimulikule diskursusele.² Ross esitab kaudseid tõendusi sellest, kuidas juba keskajal hakati Liivimaa kohalikesse keeltesse tõlkima ladinakeelseid vaimuliku sisuga tekste. Selle kohta on esimene selge teade 1205. aastast, kui Riias tõlgiti vastsest ristituile ja ka paganaile prohvetimängu.³ Tõllal oli Riia ja selle ümbrus asustatud liivlastega, tõenäoselt oli siis kohalikuks keeleks liivi. Sel ajal oli liivi asuala Liivi lahe randadel ja nendega seotud sisemaal veel üsna kompaktne ning võib arvata, et ristiusu sõnavara, mis võeti keskajal kasutusele Väina ja Koiva liivi keskustes, jõudis varakult liivi asustuse äärealadele. Õigupoolest üksnes need sõnad, mis tulid keelde küllalt vara ehk rohkem kui viissada aastat tagasi, saidki levida kogu liivi keelealal. Viimastel sajanditel on olnud võimalik talletada liivi keelt ainult selle ajalooliselt suure territooriumi kahel erineval äärel, praeguses Põhja-Lätis Salatsi ümbruses ning praeguses Lääne-Lätis Kuramaa põhjatipu rannakülades. Neid kaht piirkonda on mitu sajandit eraldanud rohkem kui saja kilomeetri pikkune

lätikeelne asustus. Kui mõlemal pool, Salatsi kandis ja Kuramaa rannakülades, esinevad liivi kirikukeele sõnad häälikuliselt ja tähenduslikult sarnastena, on need keelde tulnud arvatavasti päris vara, n-ö ühisliivi ajajärgul, mis kestis vaid uusaja alguseni.

Kuna siinse arutluse maht on piiratud, käsitlen vaid kolme liivi sõna: *rõntōz* 'raamat, kiri jm', *pivāstō* 'pühitseda' ja *lōt* 'jumalateenistus' (sõnakujud esitatud tänapäeva liivi kirjakeeles) ning nendega seotud teisi sõnu ja väljendeid. Need vähesed sõnad aitavad loodetavasti teha esmase sissevaate võimalikesse liivi kirjakeele lätetesse ja saada aimu nende vanusest. Liivi kirikukeele ajaloolise kujunemise ja kasutuse terviklik analüüs nõuab palju põhjalikumat uurimust ja jääb edaspidiseks.

Liivi *rõntōz* 'raamat'

Vanim ristiusu sõnavara on liivi keeles nagu eesti ja enamikus teisteski läänemeresoome keeltes pärit ida poolt, vanavene keelest. Sellised sõnad on näiteks *rist*, *papp* ja *pagan*,⁴ kuraliivis *rišt*, *pāp* ja *pagānōz*, salatsiliivis *rist*, *pāp* ja *paganed* 'paganad'.⁵ „Eesti etümoloogiasõnaraamat” peab ka sõna *raamat* vanavene laenuks, mainitud on seejuures soome *raamattu* 'piibel, vana kirjak. raamat',⁶ kuid rohkem vastavaid sõnu teistest läänemeresoome keeltest pole esitatud. Nii on seal esitamata

² K. Ross, Keskaegse eesti libakirjakeele põhjendusi ja piirjooni. – K. Ross, Kingitud kirjakeel. Kirjutisi aastaist 1995–2024. (Emakeele Seltsi toimetised 86.) Tallinn: Emakeele Selts, 2025, lk 19–35.

³ Samas, lk 26.

⁴ K. Pajusalu, Raamatu ja kirja tähendused eesti vanas kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus 2025, nr 1–2, lk 9. <https://doi.org/10.54013/kk806a2>

⁵ Salatsiliivi sõnad on esitatud samal kujul kui sõnaraamatus: E. Winkler, K. Pajusalu, Salilivisches Wörterbuch. (Linguistica Uralica. Supplementary Series 3.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2009.

⁶ Eesti etümoloogiasõnaraamat. Peatoim I. Metsmägi, koost, toim I. Metsmägi, M. Sedrik, S-E. Soosaar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012, lk 411, *sub* raamat.

liivi *rōntōz* 'raamat', samuti ei ole toodud läti *grāmata* 'raamat'. Soome etümoloogid on soome *raamattu*-sõna pidanud võimalikuks eesti laenuks; varem on ka arvatud, et eesti ja liivi sõnad on laenatud balti keelte kaudu või eesti sõna on tulnud muinasvene keelest ja liivi sõna läti keelest.⁷ Aset leidnud häälikumuutused osutavad siiski varasele laenule nii eesti kui ka liivi keeles.

Nii eesti, liivi kui ka läti keeles on *raamatu*-sõna pärit samast algvormist, mis lähtub vanakreeka keelest (*grāmata* 'kirjatähed'). Läti *grāmata* 'raamat' vastab enim sõna laenuallikale, eesti ja liivi keeles on sõnaalguline konsonantühend lihtsustunud ning eesti keeles on nähtav esisilbi pika vokaali järel *m*-geminaadi lühenemine. Siiski on liivikeelset sõna mugandatud rohkemgi kui eestikeelset, sest teise silbi rõhutu *a* on kadunud ning seejärel on reeglina toimunud sekundaarse konsonantühendi osaline assimilatsioon: *mt* > *nt*, kus *t* ees on *m* muutunud *n*-iks. Sõna teise silbi vokaalikadu paraku ei vasta hilisema liivi sisekao tingimustele, mille järgi vokaal *a* ei allu sisekaole. Võib arvata, et sõna kodunemine liivi häälikusüsteemis on aset leidnud juba varastes kesksetes Väina ja/või Koiva liivi murretes, kus sisekao tingimused olid erinevad. Sealt on sõna levinud nii kuraliivisse kui ka salatsiliivisse, viimasest on Anders Johan Sjögren sõna üles kirjutanud isegi viiel erineval kujul: *raânt* ~ *ra^ont* ~ *raånd* ~ *raa^ond* ja korra ka *ra^omd*.⁸ Seejuures

mt-line sõnakuju esineb talletatud tekstides ainult kahel korral nominatiivis, kajastades ilmselt hilist eesti mõju, tavalised on *nd*- ja *nt*-ga lõppevad vormid. Kuraliivist on teada ainult *nt*-ga sõnakujud: idamurdes *rōntōz*, läänemurdes *rāntōz* (sealgi on pikk *a* kergelt labialiseeritud).⁹ Sõna lõppu lisandunud tuletusliide *-ōz* paistab olevat kuraliivi uuendus, mida salatsiliivi ei tunne, kuid sõnatüvi on mõlemal pool põhimõtteliselt identne, viidates ühisele algupärale. Lauri Kettunen osutab, et kuraliivis on *rōntōz* tähendanud samuti kui eesti vanas kirjakeeles nii raamatut kui ka kirja.¹⁰ Salatsiliivi allikate järgi on sõna tähendusväli olnud veel laiem, tähendades ka üldisemalt kirjutist ning isegi passi.¹¹ Sõnal *raamat* on olnud lai tähendusväli ka eesti vanas kirjakeeles, kus see on tähistanud esmalt väärtuslikku kirjalikku dokumenti.¹²

Sjögreni salatsiliivi käsikirjas on mitu lauset raamatu kohta, nt *Kuj oks ollen seli raânt Liibi kiel, sis ab vajag kjuz* 'Kui oleks olnud selline raamat liivi keel[t], siis ei [oleks] vaja seda küsida';¹³ *Voj sa mooschtad ka raant lug? Mina tjul mooschtis, jenim äb näe* 'Kas sa oskad ka raamatut lugeda? Mina küll oskasin, enam ei näe';¹⁴ *Nänt raantest ana jyd, millist taodes* 'Nendest raamatutest anna ühe [st üks],

tas Uralo-Altaica 89.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018, lk 283.

⁹ L. Kettunen, *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 5.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1938, lk 345.

¹⁰ Samas.

¹¹ E. Winkler, K. Pajusalu, *Salis-livisches Wörterbuch*, lk 162.

¹² K. Pajusalu, *Raamatu ja kirja tähendused eesti vanas kirjakeeles*, lk 9–12.

¹³ E. Winkler, K. Pajusalu, *Salis-Livisch*. I kd. J. A. Sjögrens Manuskript. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 88.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016, lk 192.

¹⁴ Samas, lk 211.

⁷ Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 3. kd. R–Ö. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Peatoim U-M. Kulonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2000, lk 33, *sub* raamattu.

⁸ E. Winkler, K. Pajusalu, *Salis-Livisch*. II kd. Grammatik und Wörterverzeichnis. Mit einem Anhang zu den salis-livischen Sprichwörtern. (Veröffentlichungen der Socie-

millise tahes.¹⁵ Näiteid on ka raamatust kirja tähenduses: *Minnel kaks raant om k'iritumist* 'Minul kaks kirja on kirjutamist [st tuleb kirjutada]';¹⁶ *Täma atlaskis raant koda* 'Tema saatis kirja koju'.¹⁷

Kuraliivi *kēra*, salatsiliivi *ķiri* 'kiri' on tähendanud eelkõige kirjamärki, mustrit või kirjaviisi, šrifti,¹⁸ nagu *kindōkēra* 'kindakiri', *sukākērad* 'sukakirjad', *piškīzt* *kēradōks* 'väikeste kirjadega, st väikeste tähtedega'. Sõna *kēra* saadetise tähenduses peab Kettunen oma liivi sõnaraamatus neologismiks. Tänapäeva liivi kirjakeeles on *kēra* kasutusel küll ka üldiselt kirjutise ja lähetatava kirja tähenduses, *rōntōz* tähendab vaid raamatut.¹⁹

Liivi *pivāstō* 'pühitseda'

Sõna *pūha* on kuraliivi keeles *pivā*, salatsiliivis *pūa* ~ *pūā*; nende tüvedega on tuletatud vastavalt tegusõnad *pivātō*, *pivāstō*²⁰ ja *pūat* ~ *pūad*,²¹ osutamaks nii pühitsemist kui ka õnnistamist. Kettunen esitab veel vanema pühitsemise verbina liivi keeles *pivštō*, mille otseseimaks vasteks peab eesti sõna *pühitseda*. Tegelikult on eesti vanas kirjakeeles ja murretes head vasted kõigile neile liivi sõnadele. XVII sajandi tekstides on nii Rossihniusel lõunaeestis kui ka Stahlil põhjaeestis jäädvustatud *pūhas-*

tama (*pōhastama*), mis vastab mooduselt kuraliivi vormile *pivāstō*, nt *Pōhaste meit tōtte sissen* 'pühitse meid tõe sees',²² *Kumbatakit pōhastap temma* 'igäüht tema pühitseb'.²³ Salatsiliivi verbikujudele *pūat* ~ *pūād* vastavad hästi aga juba Kullamaa käsikirjas (1524–1532) leiduvad partitsiibivormid *phuhet* ~ *puchet* (vrd *pūhāt* 'pühitsetud') ja *phowhatut* (*pūhatut*).²⁴ Sarnaselt moodustatud kesksõnavorme on üles kirjutatud hiljem lõunaeesti keelesaartelt Lätis, vrd Lutsi *pūhāt* väljendis *pūhāt vesi* 'pühitsetud vesi', Leivu *pū,at* väljendis *pū,at inemin* 'pühitsetud (st leeritatud) inimene'.²⁵ Sjögreni esitatud salatsiliivi meieisapalve algab sõnadega *Mād iza touvis! Pūādets lass saåg sin syna* 'meie isa taevas, pühitsetud saagu sinu nimi'.²⁶ *Pūādeds* ~ *pūātets* ~ *pūeds syna* 'pühitsetud sõna' tähendab salatsiliivi keeles evangeeliumi.²⁷ On silmatorkav, et liivi keele sõnadele leiab häid vasteid nii vanimast eesti kirjakeelest kui ka arhailistest murretest. Vanimates eesti meieisapalvetes on leida muidki sarnasusi liivi keelega alates asesõnade kasutamisest.²⁸

²² J. Rossihnius (tlk), Catechismus Herrn D. Martini Lutheri. Riga: Gerhard Schröder, 1632, lk 49. <https://vakk.ut.ee/tekstid.php?lk=49&kood=1632-Rossihnius-Catechismus>

²³ H. Stahl, Leyen Spiegel. [1. osa.] Revall: Heinrich Westphal, 1641, lk 156. <https://vakk.ut.ee/tekstid.php?lk=156&kood=1641-Stahl-LSI>; vt Eesti vana kirjakeele korpus, *sub* pūhas-tama. <https://vakk.ut.ee/otsi.php>

²⁴ Vt Eesti vana kirjakeele korpus, *sub* pūha-tama.

²⁵ Eesti murrete sõnaraamat. VIII kd. P–S. 36. v. pägar–rambima. Toim M–L. Kalvik, M. Kendla. Tallinn: EKSA, 2024, lk 101, *sub* pūhāt.

²⁶ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-Livisch. I kd, lk 224.

²⁷ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 161.

²⁸ K. Pajusalu, Liivimaa missaraamatud ja liivi kirjakeel. – Sirp 25. IV 2025, lk 40.

¹⁵ Samas, lk 314.

¹⁶ Samas, lk 318.

¹⁷ Samas, lk 370.

¹⁸ L. Kettunen, Livisches Wörterbuch, lk 117; E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 99.

¹⁹ T.-R. Viitso, V. Ernštreits, Līvōkiel-ēstikiel-letškiel sōnārōntōz. Liivi-eesti-lāti sõnaraamat. Lībiešu-igauņu-latviešu vārdnīca. Tartu–Rīga: Tartu Ülikool, Latviešu valodas aģentūra, 2012, lk 113, 273, *sub* kēra, rōntōz.

²⁰ L. Kettunen, Livisches Wörterbuch, lk 296.

²¹ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 161.

Liivi lõt 'jumalateenistus; kirik'

Mitte alati ei ole liivi kirikukeel sarnane eesti keelega. Üheks silmatorkavaks erinevuseks on kõigepealt sõna *kirik* puudumine liivi keeles,²⁹ ehkki see sõna peaks olema germaani algupära ja võiks nii olla tuntud sealgi liivi keele läänelise asendi tõttu. Ka läti keeles pole germaani algupära *kiriku*-sõna, seal on tarvitusel muinaslaavi laensõna *baznica*. Vana omasõnana on kiriku tähenduses kasutusel nii kura kui ka salatsiliivis eesti *pühakoja* vasted, kuraliivis *pivākuodā* 'pühakoda', salatsiliivis *püā koda* ~ *püā kod* ~ *püō kod*.³⁰ Liivimaa liivi keelest on Thomas Hiärn talletanud juba 1665. aastal sõnakujud *Pöha Kott* ja *Piu Ka*, hilisemates salatsiliivi allikates esineb ka kuju *poekodda* (aastatel 1769 ja 1828).³¹ Eesti rahvakeelest on *pühakoda* ~ *pühakoda* üles kirjutatud Lääne-Saaremaalt ning lõunaestli lõunaperifeeriast.³² Salatsiliivis on kirik olnud ka *jumal koda* 'jumalakoda, kirik',³³ sellele sõnalegi on vasteid nii Saaremaalt Sörve säärelt kui ka Setumaalt.

Pühakoja kui vana omasõna kõrval on jumalateenistuse ja samuti kiriku tähenduses tulnud kuraliivi keeles kasutusele alamsaksa laensõna *lõt*, mille vasteks on eesti *laat*.³⁴ Liivi keeles on selle sõna algne tähendus muutunud vähemgi kui eesti kee-

les, sest alamsaksa *afflate* on tähendanud algselt patukustutust, indulgentsi; sealt on sõna tähendusväli liivi keeles laienenud, osutamaks üldiselt jumalateenistusele ning kirikus toimuvale. Jumalateenistusel käia on *lõtöl kādō*, jumalateenistuse pidamist märgib *lõtō piddō*. Kõrtsi kohta on kuraliivis öeldud ka *kuṛē lõt* ('kuradi jumalateenistus') ning eestlastega samal moel tõdetud, et *Jāmp sōb lõtöl ka pieksō* 'loll saab kirikuski peksa'.³⁵ Siinkohal on paslik tõdeda, et sõna *kuṛē* 'kurat' vastab oma häälikuliselt kujult salatsiliivi *kuri*-sõnale *kure*³⁶ ning seda võiks Kuramaal pidada laenuks Liivimaa liivi keelest.

Kokkuvõtteks

Põguski sissevaade liivi kirikukeelde näitab, et liivi vaimuliku keele sõnavara on nii päritolult kui ka hääliku- ja tähendusmuutuste poolest sageli üllatavalt sarnane vana eesti kirjakeelega. Mõnikord on leida sellele häid vasteid ka eesti keeleala eri ärte murdekeelest. Samas on liivi keeles toimunud hulk iseseisvaid muutusi. Sageli ilmnevad need omapärased keelemuutused nii Liivimaa kui ka Kuramaa liivi keeles, sel juhul võib arvata nende ühist lätet. Samas on loomulik, et nende kahe liivi keele kuju vahel tuleb esile erinevusi; ka see võib olla seotud kirikukeele sõnade vanusega. Laensõnade mitmekesine vastuvõtt keelde ja kohanemine ning omasõnade eriarendud näitavad, et liivi keel võis olla juba enam kui viissada aastat tagasi kõlblik kirja ja raamatussegi panemiseks.

KARL PAJUSALU

²⁹ Vt Eesti etümoloogiasõnaraamat, lk 159–160, *sub* kirik.

³⁰ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 161.

³¹ R. Grünthal, Liivi keel uue aja esimestel sajanditel. – Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Koost, toim R. Blumberga, T. Mäkeläinen, K. Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011, lk 199.

³² Vt Eesti murrete sõnaraamat. VIII kd, 36. v, lk 95, *sub* püha-.

³³ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 68.

³⁴ Vt L. Kettunen, Livisches Wörterbuch, lk 205.

³⁵ T.-R. Viitso, V. Ernštreits, Livõkiel-estikiel-leṭkiel sõnäröntöz, lk 174, *sub* lõt.

³⁶ E. Winkler, K. Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch, lk 91.